

Studie van het verleden, blik op de toekomst

Heemkunde en duurzaamheid

De hoofdtaak van een heemkundige kring is de studie van het ‘heem’ en de lokale geschiedenis. Dit is en zal altijd de hoofdbekommernis van de heemkundige kringen zijn. Toch zou je kunnen beweren dat een heemkundige kring, net als ieder van ons, eigenlijk ook de verantwoordelijkheid heeft om rond duurzaamheid te werken en bijvoorbeeld de impact van de activiteiten op de leefomgeving te evalueren. Op die manier kunnen heemkundigen - hoewel ze vooral werken met het verleden - er ook voor zorgen dat er ons een mooie toekomst te wachten staat.

Duurzaamheid en eco-cultuur: opnieuw een beleidstrend?

Op het beleidsniveau beseft men al langer dat men op duurzaamheid moet inzetten, dat bewijst ook het erfgoeddecreet, waar verschillende keren wordt verwezen naar het feit dat de cultureel-erfgoedsector inspanningen moet leveren op het vlak van ‘duurzaamheid en maatschappelijke en culturele diversiteit’.¹ Begrippen als eco-cultuur en duurzaamheid zijn momenteel dan ook immens populair bij officiële instanties die rond erfgoed werken. Een heemkundige kring die bij een aanvraag voor een project inzet op duurzaamheid, heeft daardoor alvast een streepje voor!

Critici zullen dit argument gebruiken om te zeggen dat de hetze die rond ‘duurzaamheid’ hangt maar tijdelijk is. Bovendien kan je je ook de vraag stellen of de culturele sector en zijn instellingen wel de sector is waar dé grote veranderingen kunnen gebeuren. Maar ondanks deze kritiek is de culturele sector wel een sector die een voortrekker kan zijn binnen het duurzaamheidsverhaal en op die manier inspirerend kan werken voor anderen. Wanneer het om duurzaamheid en onze gezamenlijke toekomst gaat, heeft eigenlijk iedereen een verantwoordelijkheid.

Vele grotere en professionele cultuurinstellingen zijn dus al rond duurzaamheid aan het werk. Maar waarom zouden de heemkundige kringen, lokale documentatiecentra en de kleine musea hier ook niet rond kunnen werken? Met dit artikel willen we proberen achterhalen wat duurzaamheid nu net is, en hoe de heemkundige gemeenschap rond dit thema kan werken. Misschien ben je al wel op verschillende vlakken rond dit thema bezig, zonder het goed te beseffen! Misschien ontdek je in dit artikel toch enkele simpele ingrepen (daarom niet met minder effect). We willen jullie alleszins via dit artikel aanzetten tot een kritische reflectie rond duurzaamheid.

Duurzaamheid: wat is dat nu eigenlijk?

Allemaal goed en wel. Maar wat is duurzaamheid nu? Wat heeft dit begrip te betekenen in het algemeen, maar ook voor de lokale erfgoedzorg. Als we teruggrijpen naar de definitie die Van Dale voor het woord duurzaam geeft, vinden we “*geschied om lang te bestaan; lang aanhoudend*”. Misschien niet direct zeer verhelderend, en vooral nogal vaag ...

Ter voorbereiding van dit artikel heb ik verschillende interviews afgenomen.² Door voldoende rond dit thema te praten, werd wel duidelijk wat duurzaamheid nu net is. En er is dan ook een meer bruikbare definitie te distilleren uit de gevoerde gesprekken: “*werken rond duurzaamheid is er voor zorgen dat men ook in de toekomst dezelfde (ecologische/economische/culturele) rijkdom mag bezitten als nu*”. Dit klinkt misschien zeer idealistisch, maar eigenlijk betekent het ervoor zorgen dat onze kinderen in een (minstens even) rijke samenleving terecht komen: iets wat ieder van ons wel wil.

Verrassend genoeg is dit nu net wat de taak van heemkundige kringen is: het erfgoed uit het verleden behouden, bewaren, onderzoeken en ontsluiten en op die manier doorgeven aan de toekomst.

Heemkundige kringen zijn de bewakers van een deel van ons cultureel kapitaal. De talloze kringen in heel Vlaanderen *verduurzamen* met hun reguliere werking het lokale erfgoed en bewaren onze culturele rijkdom voor toekomstige generaties. Duurzaamheid is dus zeker geen onbekend thema voor heemkundige kringen. Integendeel, het is een belangrijk onderdeel van de heemkundige werking. Goed nieuws dus: je bent al met duurzaamheid bezig, zelf als je dit niet beseft.

Over deze ‘reguliere’ duurzame werking van heemkundige kringen zijn er al pagina’s volgeschreven. We gaan er in dit artikel dan ook niet verder op in, maar we verwijzen graag door naar alle methodologische artikels die in Bladwijzer zijn verschenen. Wel willen we de aandacht vestigen op twee andere aspecten. Aan deze categorieën mag wel eens wat aandacht worden geschonken: ecologische duurzaamheid en sociale duurzaamheid. We bespreken deze twee categorieën en geven graag enkele haalbare tips.

Ecologische duurzaamheid en de zorg voor het leefmilieu

Het ecologische aspect is misschien het meest voor de hand liggende aspect van duurzaamheid en misschien ook dat waar je direct aan dacht bij de inleiding van dit artikel. We zijn, zeker de laatste jaren, dan ook als maatschappij beginnen beseffen hoe groot de menselijke impact op het milieu is. We vervuilen en belasten onze planeet op een nooit eerder geziene schaal in de geschiedenis. Daarom is het broodnodig ons doen en laten te herbekijken en sommige zaken anders te doen. Enkel op die manier zal er ons als mensen ook nog een aangename toekomst te wachten staan.

Natuurlijk willen we eerst en vooral benadrukken dat de heemkundigen zeker niet de grote boosdoeners zijn wat betreft ecologische voetafdruk, vervuilende consumptie of broeikasgas-uitstoot. We willen dan ook niet met het vermanende vingertje staan wijzen wat er allemaal beter kan. Maar sommige ingrepen zijn zo simpel en rationeel, zo voor de hand liggend, dat ook elk van ons, en dus ook heemkundige kringen, hier niet vanonder kunnen.

Heemkundige kringen met een **eigen lokaal** kunnen bijvoorbeeld altijd eens nagaan hoe energie-efficiënt hun gebouwen zijn. Voor isolatie bestaan

tegenwoordig heel wat premies van de overheid. Ook verenigingen die een gebouw van een andere eigenaar betrekken, kunnen deze er eens op attent maken dat het gebouw altijd ‘ecologischer’ kan. Want hoewel dakisolatie, dubbele beglazing, een goed werkende centrale verwarming,... misschien een grote investering zijn, op lange termijn kan deze investering zichzelf terug betalen. Een lokaal verbouwen is natuurlijk niet iets dat van de ene dag op de andere gebeurt, maar wie elk jaar een bedrag aan de kant zet om in de toekomst te verbouwen, spaart sneller een aardig verbouwfonds bij elkaar dan hij of zij denkt.

Zijn verbouwplannen te ingrijpend? De reflex om de verwarming en verlichting op de juiste momenten aan en uit te schakelen kan sowieso al een eerste stap zijn, zonder veel grote kosten te moeten maken. Als je licht als goedkoop afschrikmiddel voor dieven wil gebruiken (zie artikel in deze Bladwijzer i.v.m. veiligheid) dan kan je een bewegingssensor gebruiken om het elektriciteitsverbruik te beperken. Gloeilampen vervangen door spaar- of ledlampen, een timer op de verlichting zetten, de thermostaat meer accuraat bijstellen enz. zijn allemaal kleine ingrepen met grote gevolgen voor het milieu, maar ook voor je eindafrekening. Als je erfgoedbeheerder bent, moet er natuurlijk ook rekening gehouden worden met welke temperatuur en vochtigheidsgraad ideaal zijn om je collectie goed te bewaren.

Bokrijk, een goed voorbeeld

Bokrijk is voor het derde jaar op rij beloond met de ‘groene sleutel’. Dit is een onderscheiding die wordt uitgereikt door de Bond Better Leefmilieu en Toerisme Vlaanderen. Enkel toeristische accommodaties die zich inzetten voor het leefmilieu kunnen deze onderscheiding krijgen.

Waarom werd Bokrijk beloond? Omwille van een hele waslijst actiepunten!

Zo wordt er nauwgezet een energieboekhouding bijgehouden en gecommuniceerd naar de medewerkers. Op die manier weet iedereen zijn energieverbruik op peil te houden. Men schakelde over van stookolie op aardgas, en in de historische gebouwen steekt men traditiegetrouw het haardvuur aan om zich te verwarmen.

Personeel wordt aangeraden om zoveel mogelijk met het openbaar vervoer te komen, en het personeel dat op het terrein zelf rondrijdt krijgt cursussen energiezuinig rijden aangeboden.

Afval wordt zo veel mogelijk gerecycleerd: zowel door het personeel als door de bezoekers. Bij de aankoop van materiaal denkt men steeds goed na over de duurzaamheid van het product. De heraanleg van een speeltuin gebeurde enkel met duurzaam hout.

Ook het domein zelf wordt duurzaam onderhouden: men zet in op biologische teelten, voert een nul-pesticiden-beleid uit, enz. Kortom, men voert een duurzaam bos- en natuurbeheer.

Omwille van al deze zaken is Bokrijk gerust een goed voorbeeld te noemen.³

Bijna alle heemkundige kringen in Vlaanderen hebben een tijdschrift, een jaarboek of publiceren andere heemkundige werken. Dit zorgt allemaal voor een heel grote hoeveelheid papier, dat moet je maar eens gaan vragen aan de erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, het nationale depot. Maar moest deze papierberg allemaal uit gerecycleerd papier bestaan, dan heeft de heemkundige gemeenschap het milieu alweer geholpen. Vraag dus eens na bij je drukker of de mogelijkheid bestaat om op **gerecycleerd papier** te drukken. Op de meeste plaatsen lukt dit. En dat zonder verlies aan kwaliteit en zonder moeite! En stel je ook eens de vraag of het wel nodig is om alles af te drukken? We leven in een gedigitaliseerde wereld, waarom je tijdschrift dan niet (evt. gedeeltelijk) digitaal verspreiden?

Drukken

De meeste drukkers hebben kwaliteitsvol gerecycleerd papier, vraag het dus zeker eens na. Wie nog een stapje verder wil gaan, die moet naar de duurzame drukker! Sommige drukkers bieden een nog meer ecologische drukwijze aan.

Ook bij het organiseren van **activiteiten** kan het altijd beter. Tijdens de planning vooraf kan je je misschien ook eens de vraag stellen hoe hard en op welke manier je activiteit de leefomgeving belast.

Vermijd bijvoorbeeld de aankoop van **materiaal** dat je slechts één keer kan gebruiken en na de activiteit direct moet weggooiden omdat je er niets meer mee kan. Hiermee vergroot je enkel de afvalberg. In plaats van deze eenmalig te gebruiken en dus veruitend materiaal te nemen, kies je beter voor duurzame producten (bijvoorbeeld ook gebruik maken van herbruikbare bekertjes of glazen (i.p.v. wegwerpbekertjes) bij het aanbieden van drank). Deze zullen misschien duurder zijn, maar kunnen wel nog jaren meegaan. Op lange termijn dus misschien toch niet zo duur als gedacht? En op nog langere termijn ook beter voor het milieu! En misschien hoef je zelf niets te kopen: veel materiaal kan je gerust ontleenen. Vraag daarom zeker eerst eens na in je brede kennissenkring of bij andere verenigingen in de gemeente. Wanneer jullie activiteiten toch niet samen vallen, zou het zonde zijn dit materiaal stof te laten vergaren in de kast.

Aankopen materiaal

- Bij het aankopen van materiaal kijk je best eens op de volgende site. Hier zijn de 'duurzaamste' aankopen handig gebundeld en opgelijst. Zo weet je direct wat je op je boodschappenlijstje kan zetten!

Topten: <http://www.topten.be>

- Gelijkaardig is de Milieukoopwijzer. Ook hier kan je de beste (lees: milieuvriendelijkste) koopjes voor jouw situatie vinden.

Milieukoopwijzer: <http://www.milieukoopwijzer.be/>

- Waarom zou je nieuwe dure tentoonstellingspanelen of -vitrines kopen als je evengoed tweedehands tentoonstellingsmateriaal kan kopen. Goedkoper en goed voor het milieu. Win-win!

Kringloopexpo: <http://www.kringloopexpo.be/>

Denk na over hoe je deelnemers zich moeten **verplaatsen**. Is dit met de auto? Met de fiets? Met de bus? Of te voet? Moedig alleszins deze laatste opties (te voet, met de fiets en met het openbaar vervoer) zo veel mogelijk aan. Dit kan je doen door je activiteit op een goed bereikbare plaats te laten doorgaan. En ook door simpelweg te vermelden op

de uitnodiging dat je de activiteit met de bus/trein/tram kan bereiken. Dit zal de drempel voor vele deelnemers om het openbaar vervoer te nemen al serieus verkleinen. Misschien kan je zelfs de dienstregeling van het openbaar vervoer op de uitnodiging bijvoegen?

En zelfs als het onmogelijk is om het openbaar vervoer te gebruiken, kan je nog steeds carpooling als alternatief voorstellen.

Ook met kleine ingrepen in je catering kan je al een wereld van verschil maken. Voor heemkundigen, die trots zijn op hun heem, hun plaatselijke lokaleiteit, is het evident om te kiezen voor lokale producten bij de catering van evenementen of activiteiten. En dit moet je zeker niet enkel uit chauvinisme doen: lokale producten belasten het milieu veel minder dan producten die heel de wereld hebben doorgereisd om uiteindelijk op je bord of in je glas terecht te komen. Bovendien steun je hiermee de lokale middenstand, en promoot je bij je publiek misschien wel een plaatselijk streekproduct.

Nog beter is het als je kiest om ook een vegetarisch alternatief aan te bieden. Vlees helemaal bannen hoeft daarom niet: zo kunnen verstokte vleeseters hun hart ook ophalen. Maar eten zonder vlees, of met veel minder vlees, is sowieso veel beter voor het milieu. Ook vis (en dan vooral de duurzaam gevangen vis) is een goed alternatief voor vlees. En moest je traiteur, of diegene die de catering verzorgt, geen vegetarisch aanbod hebben, vraag er dan gewoon naar! Hoe meer vraag er naar zulke producten is, hoe meer er ook een aanbod zal komen in Vlaanderen.

Catering

- Vis is beter dan vlees. En duurzame vis is nog beter. Meer weten? Surf naar de VISwijzer.

VISwijzer: <http://www.wwf.be/nl/wat-doet-wwf/impact-verminderen/de-duurzaame-toekomst-de-visvangst-verzekeren/aankoopmethoden/viswijzer-2013/904>

- EVA vzw heeft als missie het vegetarische alternatief naar het groot publiek te brengen. Laat je overtuigen op hun website.
EVA vzw: www.evavzw.be

Je kan niet alleen organisatorisch bezig zijn met het milieu, maar ook via de thema's die je aansnijdt. En een heemkundige kring heeft ook daar vele raakvlakken. Wanneer je aan lokale landschapsgeschiedenis doet, werk je rond duurzaamheid. Wanneer je oude ambachten onderzoekt, werk je rond duurzaamheid. Wanneer je oude, lokale teelten terug introduceert, werk je rond duurzaamheid. Je werkt dus meer rond duurzaamheid dan je denkt.

Iets wat jij heemkundig benadert, kan je gerust ook vanuit ecologische hoek benaderen. Wanneer je een oud ambacht of een vergeten teelt bespreekt, vermeld dan ook de voordelen die dit meebrengt voor het leefmilieu. Op die manier inspireer je anderen en zet je ook anderen aan het denken. En het kan ook dubbel zo leerrijk zijn. Een educatief pakket dat zich niet alleen richt op het wat en hoe van oude landbouwtechnieken, maar die ook het ecologische aspect van deze oude technieken benadrukt, wordt dubbel zo interessant voor de deelnemers. Als jouw heemkundig onderwerp dus ook nog eens heel milieuvriendelijk blijkt te zijn, vermeld dit dan zeker aan het grote publiek. 'Ecologisch' is een kwaliteitsnorm geworden bij het grote publiek, wordt gemaakt door grote groepen, en kan bepaalde heemkundige thema's misschien meer zichtbaarheid opleveren.

Het heropbouwen van een Kempense schapenstal in Vorselaar

Uit het interview met Nik Meeusen van de Bond Beter Leefmilieu: "Ik weet dat HK Vorselaar bijvoorbeeld betrokken was bij een project van o.a. de lokale afdeling van Natuurpunt. Men heeft daar een oude schaapsstal heropgebouwd.

Dit is een voorbeeld van hoe heemkundige kringen en milieubewegingen vanuit een andere achtergrond toch samen een gemeenschappelijk doel kunnen bereiken, iets wat zeker ook op andere plaatsen zou kunnen lukken. Het thema, het onderwerp, van de heemkundige kringen en de milieubewegingen ligt vaak immers niet zo ver uiteen.”⁴

Natuurpunt Nete & Aa kern Vorselaar kon enkele jaren geleden het eiken gebinte van een 18de eeuwse schapenstal aankopen in Retie. Begin 2010 is een enthousiaste ploeg vrijwilligers begonnen met de heropbouw van de stal, in de prachtige omgeving van het natuurgebied Schupleer. Na vele werkdagen werd de stal feestelijk geopend op 25 september 2011. Met de heropbouw van de stal wordt zeldzaam Kempens erfgoed van de ondergang gered én heeft het een nieuwe functie. Respect voor de authentieke bouwstijl wordt gekoppeld aan een actief gebruik van de stal. De combinatie van duurzame bouwtechnieken uit het verleden (gebruik van hernieuwbare materialen zoals leem, inheems hout en riet), met moderne elementen (een composttoilet, hoge toegankelijkheid voor rolstoelgebruikers) geven de stal ook een voorbeeldfunctie.

Een gedeelte van de stal wordt de schaapskooi voor de kudde die het natuurgebied begraast. Maar daarnaast komt in de stal een ontmoetingsruimte die kan gebruikt worden door scholen en verenigingen. De stal en de hoogstamboomgaard er rond kunnen ook dienen als rustpunt voor wandel- en fietstochten, als kader voor openluchtevenementen, als tentoonstellingsruimte... In het toeristisch seizoen van mei tot september zal de stal elke zondagnamiddag toegankelijk zijn voor het brede publiek als toeristisch infopunt.⁵

En dit biedt nog voordelen: rond **groene thema's** werken, kan je samenwerkingsverbanden opleveren met bijvoorbeeld lokale milieuverenigingen. Je boort een nieuw publiek aan en je hebt dubbel zoveel handen die het werk doen. Waarom bijvoorbeeld geen wandeltochten met een natuurgids en een geschiedkundige gids samen organiseren? Ze kunnen elkaar alleen maar aanvullen!

De heemkringen van Heule en Dadizele en Natuurpunt organiseerden in mei 2013 een fietstocht met drie startplaatsen: Heule, Moorseele en Dadizele. De aankomst was voorzien aan de bron van de Heulebeek in Zonnebeke en kende een groot succes. In mooi lenteweer fietsten 950 deelnemers naar de bron van de Heulebeek. Langs het fietsparcours werden 25 houten kijkkasten opgesteld met informatie over de natuur en de geschiedenis van de Heulebeekvallei.⁶

Andere hulpmiddelen

- Organisaties of bedrijven die zich inzetten voor een betere leefomgeving, dat noemt men Maatschappelijk verantwoord ondernemen (MVO). Meer hierover vind je op de volgende websites.

MVO Vlaanderen: <http://mvovlaanderen.be/>
GRI (tool voor maatschappelijk verantwoord ondernemen): <https://www.globalreporting.org/Pages/default.aspx>

- Duurzaamheid wint ook aan belang in andere sectoren, zoals het jeugdwerk. En aangezien dit ook gaat over vrijwilligersorganisaties kan je hier meer van leren dan je denkt!

Duurzaam in het jeugdwerk: http://www.provant.be/binaries/brochure-duurzaamheid-toegankelijk_tcm7-86334.pdf

Sociale duurzaamheid als voorwaarde voor maatschappelijke relevantie

Een heemkundige kring wil zoveel mogelijk facetten van het verleden van een lokale gemeenschap in beeld brengen. Wanneer de lokale gemeenschap verandert, wijzigt logischerwijze ook de focus van de heemkundige kringen. Een voorbeeld: door

het grotere aantal immigranten verandert ook de achtergrond van de gemeenschap, en dus ook het verleden van deze gemeenschap. Een heemkundige kring past zich best aan deze tendensen aan. Want wanneer men zich slechts richt tot een deeltje van de totale gemeenschap, dreigt men op termijn (minder) relevant te worden. En dan is een duurzame heemkundige werking in de toekomst niet verzekerd.

Het 'standaardprofiel' van een heemkundige is blank, mannelijk en gepensioneerd. En daar is zeker niets mis mee. Maar we moeten wel vermijden dat we enkel voor en met deze doelgroep werken. Ook andere groepen, zoals jongeren, vrouwen, inwijkelingen (uit binnen- en buitenland), mindervaliden,... moeten aansluiting kunnen vinden bij een heemkundige kring. Want, zoals hierboven vermeld, een heemkundige kring is idealiter een weerspiegeling van de volledige maatschappij. Op die manier kan men een sociaalduurzame heemkundige werking bereiken. Diversiteit is een werkpunt, maar op lange termijn zeker en vast een pluspunt!

Erfgoed Lommel werkte voor Erfgoeddag 2012 samen met de Selimiye Moskee, de Integratiedienst en de Turkse Unie van Beringen. Onder het motto 'Onze helden kwamen van ver' werd in een tentoonstelling o.a. aan de hand van mondelinge getuigenissen gefocust op het erfgoed van de eerste migranten die 50 jaar geleden naar Lommel kwamen. Daarnaast zette een internationaal kinderfeest de Turkse cultuur in de kijker.⁷

En ook in je vrijwilligersbeleid dien je duurzaam na te denken. Het is niet omdat alles nu goed draait, dat dit in de toekomst ook nog zo zal zijn. Integendeel, wanneer het goed draait moet je meer dan ooit bezig zijn met opvolging. Hoe je nieuwe vrijwilligers rekruteert, daar gaan we hier niet verder op in. Wel raden we je het artikel aan dat in de eerste editie van de eerste jaargang van *Bladwijzer* verscheen en dat het rekruteren van vrijwilligers behandelde.⁸

Besluit

Diversiteit is een zeer breed begrip. Hierover iets besluiten is niet simpel. Wel zijn we te weten gekomen dat een heemkundige kring op vele vlakken rond duurzaamheid kan werken. En op heel veel vlakken gebeurt dit al! De taak van een heemkundige kring an sich, het bestuderen en ontsluiten van het heem en de lokale geschiedenis, is reeds het verduurzamen van belangrijke aspecten van de lokale gemeenschap. En ook op het vlak van ecologische duurzaamheid doen heemkundige kringen het waarschijnlijk nog niet zo slecht. Want een vereniging die zijn budget goed beheert, geeft ook geen cent te veel uit aan minderwaardig materiaal, verwarming,... Daarenboven zijn vele heemkundige kringen bezig met het herintroduceren van lokale teelten, van verloren ambachten, doen ze aan landschapsgeschiedenis, enz. Kortom, een heemkundige kring heeft meer te maken met duurzaamheid dan je zou verwachten.

Toch zijn er op sociaal en ecologisch vlak nog heel wat uitdagingen. In een utopisch scenario zouden alle heemkundige kringen van Vlaanderen tijdens hun dagelijkse werking steeds opnieuw een 'duurzame reflex' maken, en steeds opnieuw in het achterhoofd houden hoe hun vereniging de toekomst beïnvloedt, ecologisch én sociaal. Hopelijk is dit artikel een uitnodiging om ook met deze thema's aan de slag te gaan. De meeste suggesties uit dit artikel hoeven op zich weinig extra werk te betekenen voor de heemkundigen. Toch zijn we ervan overtuigd dat net deze kleine aanpassingen het verschil kunnen maken wanneer we onze toekomst vormen.

Integreer de 'duurzame reflex' dus zeker in je werking. Want een mooie toekomst, dat is de verantwoordelijkheid van ons allemaal!

Pieterjan Buggenhout

- 1 Cultureel-erfgoeddecreet van 6 juli 2012, terug te vinden op <http://www.kunstenerfgoed.be/ake/view/nl/1386538-Cultureel-erfgoeddecreet.html>.
- 2 Eigen verzameling documenten. Interview Nik Meeusen (BBL) door auteur, 15 november 2013. Interview Bart Ooghe (Erfgoedcel Waasland) door auteur, 28 november 2013 & Interview Jos Gysels (Natuurpunt) door auteur, 19 december 2013.
- 3 J. Van Meulder en F. Libens, 'Een welverdiende 'Groene sleutel' voor Bokrijk', *Museumpeil*, 40 (najaar 2013).
- 4 Eigen verzameling documenten. Interview Nik Meeusen (BBL) door auteur, 15 november 2013, transcript 2-3.
- 5 D. Willems, 'Activiteiten in de kijker. De heropbouw van een Kempense schapenstal in Vorselaar', *Bladwijzer*, 3 (2011), nr. 3.
- 6 R. Bartholomees, 'Activiteiten in de kijker. Fietsen naar de bron van de Heulebeek', *Bladwijzer*, 8 (2013), nr. 2.
- 7 F. Geerts, 'Activiteiten in de kijker. Helden in Lommel', *Bladwijzer*, 5 (2012), nr. 2.
- 8 Meer hierover vind je in: K. Vermeulen en D. Maes, 'Ook op zoek naar witte raven? Vrijwilligers rekruteren voor lokale erfgoedverenigingen', *Bladwijzer*, 1 (2011), nr. 1.